

1937

«ҰЛЫ ТҰЛҒАЛАР»

ТҰҒЫРЫ
БИК
ТҰЛҒА

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ
ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ

ОРТАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ КІТАПХАНА

«Ұлы тұлғалар»
Ғылыми-ғұмырнамалық серия

ТҰҒЫРЫ БИІК ТҰЛҒА

(Халқымыздың көрнекті қоғам қайраткері, ғалым,
жаратылыстанушы, дәрігер Халел Досмұхамедұлына арналады)

Халел Досмұхамедов
Атындағы зерттеу
орталығына.

Ғылым басынағын ойлаған
шындық азамат азамат
рухы бәрімізге жеткені
басқан.

Рида Әмиханова

АЛМАТЫ 2008

ББК 63.3 (5 Каз) 6-8
Т-85

Тұғыры биік тұлға: (Халқымыздың көрнекті қоғам қайраткері, ғалым, жаратылыстанушы, дәрігер Халел Досмұхамедұлына арналады) / Құраст. В.Қ. Күзембаева; филол. ғыл. канд. Р. Әлмұханова (бас. ред.); ОҒК директоры К.К. Әбуғалиева (жауапты ред.); Ред. алқасының мүшелері: Л.Д. Әбенова, Ж. Нұрғожина, К.С.Бейбітова, А.О.Қошымова (тех. ред), О.П. Бравач (техн.ред.), Н. Қосаева. Орталық ғылыми кітапхана. – Алматы, 2008. – 280 б., сур. – [“Ұлы тұлғалар” ғылыми-ғұмырнамалық сериясы].

ISBN 9965-473-34-X

ББК 63.3 (5 Каз) 6-8

Ұсынылып отырған “ ” атты ғылыми-ғұмырнамалық жинақ – халқымыздың болашағы үшін бар ғұмырын күреске арнаған көрнекті қоғам қайраткері, ғалым, жаратылыстанушы, дәрігер Халел Досмұхамедұлына арналды. Жинаққа Х. Досмұхамедұлының өмірі мен шығармашылығы туралы мәлімет, таңдамалы еңбектері, өмірінің негізгі кезеңдері енгізілген.

Ғылыми-ғұмырнамалық серияның “Көмекші көрсеткіштер” бөлімінде Х. Досмұхамедұлының өмірі мен шығармашылығынан мәліметтер қазақ және орыс тілдерінде, әліпби тәртібімен орналасқан. Өз еңбектері хронологиялық ретпен берілді.

Жинақ халелтанушыларға, ғылыми қызметкерлерге, аспиранттарға, орта және жоғарғы оқу орындарындағы студенттерге және жалпы көпшілік қауымға арналады.

© Орталық ғылыми кітапхана, 2008

ISBN 9965-473-34-X

ҚҰРМЕТТІ ОҚЫРМАН

Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасының “Ұлы тұлғалар” атты арнайы ғылыми-ғұмырнамалық сериясы жалғасын табуда. Бұл серияның жалғасы ретінде жарық көріп отырған еңбектердің бірі – Халел Досмұхамедұлының ғылыми-ғұмырнамалық жинағы болмақ.

Серияның негізгі мақсаты – халқымыздың ұлттық зиялыларын, елеусіз қалған есіл ерлерімізді қалың көпшілікке таныту.

Өткен тарихымызды бұрмалаусыз, тура қорытудың бірден-бір жолы халқымыздың болашағы үшін бар ғұмырын күресте өткізген арыстарымыздың артында қалдырған рухани мұрасын оқырманның, әсіресе жас ұрпақтың қолына жеткізу.

Біртуар азаматтарымыздың өмірі мен халық үшін атқарған қызметін жан-жақты, терең зерттеу олардың әрқайсысының шығармашылық және қайраткерлік еңбегін халық арасында кеңірек насихаттау – бүгінгі күн тәртібінде тұрған көкейтесті мәселе деп білеміз.

Ұлтымыздың мақтанышы – ұлы тұлғаларымыздың бүгінгі таңда есімін ардақтап, құнды еңбектері мен елеулі істерін ұрпағына паш етер бақытты күн туды.

Алаштың алты арысының бірі – халқымыздың көрнекті қоғам қайраткері, ғалым, жаратылыстанушы, дәрігер Халел Досмұхамедұлына арналған ғылыми-ғұмырнамалық жинаққа өмірі мен шығармашылығы, таңдамалы еңбектері, ол туралы зерттеулер, еңбектерінің хронологиялық көрсеткіші және өмірі мен еңбектері туралы әдебиеттер тізімі енгізілген.

Ғылыми-ғұмырнамалық серияның “Көмекші көрсеткіштер” бөлімінде Х. Досмұхамедұлының өмірі мен шығармашылық еңбегін сипаттайтын мәліметтер әліпби тәртібімен орналасқан: әуелі қазақ тілінде, содан соң орыс тілінде берілген, оның өз еңбектері хронологиялық ретпен әр жылдың ішінде әліпби бойынша орналасқан.

Серияның құндылығы ғылыми жинақтың алғашқы шығуы ғана емес, сонымен қатар, оқырмандарға жинақы түрде және энциклопедиялық ақпарат пен толық библиографияның топтастырылып берілуі. Оқырман өзіне қажетті тұлға туралы ақпаратты бір ғана осы жинақтың ішінен таба алады. Кез келген кісінің жеке

шығармашылығы мен ол туралы жазылған еңбектерді әр жерден, әр басылымнан іздеп жүру көп уақыт алады. Әрине, оқырман қауымның алтын уақытын үнемдеуде көрсеткіштің алатын орны ерекше.

Бұл жинақ халелтанушыларға, ғылыми қызметкерлерге, аспиранттарға, студенттерге және көпшілік қауымға арналады. Қалың оқырман қауымға, Х.Досмұхамедұлының мұрасын зерттейтін ғалымар мен студенттерге қажет деп үміттенеміз.

“Ұлы тұлғалар” атты серия оқырмандардың талап-тілегінен шығады деген оймен ұсынып отырған жинақ туралы ой пікірлеріңізді, ұсыныстарыңызды мына мекен-жайға жіберулеріңізді сұраймыз:

Алматы қаласы
Шевченко көшесі, 28
Орталық ғылыми кітапхана
Тел: (327) 261-02-39
Факс (327) 261-02-60
E-mail: cnb@akademset.kz

АЛҒЫ СӨЗ

Қазақстан тәуелсіздік алғалы мемлекеттік әрі ұлттық дамудың жаңа белесіне көтерілуді мақсат етіп, сол жолда отарлыққа түсірген патшалық және кеңестік саясаттың солақай ықпалымен ақтандықтарды орнына келтіруде ел болып жұмылып үлкен іске кірісті. Орталық ғылыми кітапхана қызметкерлерінің “Ұлы тұлғалар” сериясын ойлап, жинақтар шығаруды ойластыруы осындай үлкен істе ұжымдық үлес қосудан туған игі ой. 2001 жылдан бастап бұл серияның 7 кітабы жарық көруде. Ол жинақтар құрылымының негізі – қайраткердің өмірімен таныстырып, оның еңбектері туралы зерттеулерден хабардар ететін мақалалардан үзінділер мен библиография беру. Осы кезге дейін оқырман қауымына А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, М.Дулатов, М.Тынышбаев, С.Садуақасов, С.Сейфуллинге арналған жинақтар жетсе, ендігі кезекте – Алаш орда үкіметінің белсенді қайраткері, ғалым Халел Досмұхамедұлы.

Қайшылығы мол кеңес идеологиясы ұлттық идеяның туын көтеріп, біреулер тарапынан өмірі қиылған Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Тынышбаев болса, кеңес саясатына имандай сенген бірақ соның құрбаны болған Сәкен Сейфуллин де жансыз қағазға еңбектері тізім болып, “Сыр сандықты ашып қара” деп өзі айтқандай, ұрпақтарға үміт артып жатқандай алдымызда.

“Ұлы тұлғалар” сериясынан орын алуға Халел Досмұхамедұлының да, сөз жоқ, толық хақысы бар. Оның еңбектерімен таныс болғанда, ғылымды таза, пәк дүние деп қабылдап, зерттеу еңбектерін барша ғылыми адалдықпен жазғанын көресіз. Ғалым ретіндегі үлгі-өнегесі де мол. Басшылық қызметтеріндегі ұйымдастырушылық қабілетін көре отырып, Халел Досмұхамедұлынан парасаттылықтың, зиялылықтың таза күйін танысыз. Сондықтан “Ұлы тұлғалар” сериясымен шыққан жинақтар бүгінгі ұрпақты да сондай ойлылыққа бастап, ғылымның адал жолына қызмет етуіне өзіндік үлесін қосады деп сенеміз. Жарық көріп жатқан жинақтар өз алдына біртуар болып танылатын қайраткерлерді жеке таныстыруды мақсат еткенімен, сол кезеңде асыл азаматтар кеңестік саясаттың көздегенін түсініп, қазақты топқа жіктемей, ұлттық бірліктің жолында қызмет етуді ойлайды, олардың бұл ойлары бүгінгі нарық мәселесінде де, жаһандану құбылысында да ұлт үшін бірлікпен, ақыл оймен қызмет етуге үндеп тұр.

Риза ӘЛМҰХАНОВА,
филология ғылымының кандидаты

ПРОФЕССОР ХАЛЕЛ ДОСМҰХАМЕДУЛЫНЫҢ ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІНІҢ НЕГІЗГІ КЕЗЕҢДЕРІ

Халел Досмұхамедұлы 1883 жылы 24 сәуірде қазіргі Атырау облысы Қызылқоға ауданы Тайсойған елді мекенінде (№ 13 ауылда) дүниеге келді.

1895 тамыз – 1902 маусым. Орал әскери реалдық училищесінің оқушысы.

1902 тамыз – 1903 маусым. Орал әскери реалдық училищесінің қосымша класының оқушысы.

1903–1909 Санкт-Петербургтегі Императорлық әскери-медициналық академияның студенті. Академияны үздік бағамен тәмәмдаған.

1909–1913 Пермь губерниясының Чердынск уезіндегі Марчанск учаскесінде дәрігер; Орал облысында Орал казак-орыс әскерлерінің кіші дәрігері.

1913–1918 Орал облысының Темір уезі учаскесінде дәрігер. Оба ауруының ошақтарында болып, оған қарсы күреске қатысты (1912, 1913 және 1915 жж.).

1917 шілде. Орынборда өткен I Жалпықазақ съезі төрағасы (ұлттық-демократиялық “Алаш” партиясы құрылды).

– **желтоқсан.** Орынборда өткен II Жалпықазақ съезі төрағасының орынбасары. Алаш (қазақ) автономиясы жарияланып, “Алашорда” үкіметі құрылды.

1918 Алашорда үкіметінің Батыс бөлімінің жетекшілерінің бірі (Жағаншаь Досмұхамедовпен бірге).

1918–1920 Мәскеуде Ленинмен және Сталинмен кездесіп, Кеңес өкіметі мен Алашорданың қарым-қатынасы туралы келіссөз жүргізеді (Жағаншаь Досмұхамедовпен бірге.).

1920–1921 Ташкенттегі Физикалық әдіспен емдеу институтының ординаторы; Қазақ пединститутында мектеп дәрігері.

– Орта Азия (Түркістан) университеті медицина факультетінің факультеттік хирургиялық клиникасында ординатор.

1921–1923 Түркістан республикасы Халық ағарту комиссариаты жанындағы Қазақ ғылым комиссиясының төрағасы болып тағайындалды.

1922–1924 Түркістан Денсаулық сақтау халық комиссариаты коллегиясының мүшесі және емдеу-санитарлық бөлімінің меңгерушісі болып тағайындалды.

1923 Орта Азия мемлекеттік баспа коллегиясының, кейін Шығыс қазақ мемлекеттік баспасының, кейін Қазақ мемлекеттік баспасы Шығыс бөлімінің мүшесі; **1925 -дан** Шығыс бөлімінің меңгерушісі; **1926 -дан** Қазақтың мемлекеттік баспасы басқарма-сының мүшесі және меңгерушінің орынбасары.

– **сәуір.** Түркістан Халық комиссариаты кеңесі мен Түркістан Орталық атқару комитетінің арнайы тапсырамасы бойынша Жетісу облысын зерттеу жөніндегі экспедициялық комиссияның мүшесі болып бекітілді.

– **қыркүйек.** Түркістан Республикасы Халық ағарту комиссариаты жанындағы Мемлекеттік ғылыми кеңестің төрағасы болып тағайындалды.

1924 қаңтар. Қазақ ағарту институты басқару төралқасының мүшесі (Ташкенттегі Қазақ пединституты).

– **15 қаңтар.** Ресей Ғылым академиясы жанындағы Орталық өлкетану бюросының корреспондент мүшесі болып сайланды.

– Түркістан Денсаулық сақтау халық комиссариаты жанындағы эпидемияға (обаға) қарсы күрес Орталық комиссияның төрағасы болып тағайындалды.

– **маусым.** Түркістан Халық ағарту комиссариаты атынан Орынборда өткен қазақ білімпаздарының съезіне іссапарға жіберілді.

– Москвада болып өткен V Бүкілресейлік денсаулық сақтау съезі жұмысына қатысты.

1924-1925 Қазақ ғылым-баспа комиссиясы төрағасының орынбасары болып тағайындалды. Комиссияның міндеті мыналар еді:

1) Түркістан Халық ағарту комиссариатын ұлттық межелеп бөлуге байланысты Мемлекеттік ғылыми кеңес пен Орта Азия мемлекеттік баспасының Қазақ Республикасына берілетін мүлігін қабылдап алу;
2) Қазақ Республикасына берілген ғылыми және баспалық мекемелер жұмыстарының үздіксіз жалғасуын ұйымдастыру.

1926 Ресей Ғылым академиясы жанындағы Орталық өлкетану бюросының сессиясына Москваға іссапарға жіберілді.

– Қазақтың Халық ағарту комиссариаты атынан Орта Азиядағы өндірістік күштерді зерттеу жөніндегі конференцияға делегат ретінде жіберілді.

– Қазақ жоғары пединститутында ректордың орынбасары.

– Қазақ ағарту институтын тарату жөніндегі комиссияның төрағасы болып бекітілді (Қазақ Халық комиссариаты кеңесінің қаулысы, 1926 жыл, 1 қыркүйек).

– Қазақ жоғары пединститутында мектеп-санитарлық дәрігер болып қабылданды; оның жанындағы 9-жылдық тәжірибелі-үлгілі мектепте анатомия, физиология және гигиена пәндерінің мұғалімі.

1926–1927 жж “Педология” курсы бойынша Қазақ жоғары пединститутында оқытушы.

1927 Қазақтың жоғары пединститутында педология бойынша доцент болып бекітілді.

– **наурыз-сәуір.** Қазақ мемлекеттік университетін ұйымдастыру жөніндегі комиссияның төрағасы болып тағайындалды; комиссия университеттің жаңадан ұйымдастырылатын үш факультетінің жалпы шығынын, оқу жоспарын және т.б. қажетті іс қағаздарын дайындады.

Қазақ Халық ағарту комиссариаты Қазақ мемлекеттік университетін ұйымдастыру жоспарын жүзеге асыру үшін тапсырылған жұмыстарды нақты және уақытылы орындағаны үшін алғыс жариялады.

1928 ҚазКСР-де (Алматы қаласында) университет ұйымдастыру туралы комиссияның мүшесі болып тағайындалды (ҚазКСР Халық комиссариаты кеңесінің 1928 жылғы 3 шілдедегі № 25 қаулысы).

– **қазан.** Алматыдағы Қазақ мемлекеттік университетіне қызметке ауыстырылды. ҚазМУ-дің әкімшілік-шаруашылық бөлімін басқару ісі тапсырылды. ҚазМУ-дің педфакультетінде педологиядан оқытушы, әрі педология кабинетін басқару қоса тапсырылды.

– **19 маусым.** ҚазМУ-дің педология кафедрасының профессоры болып бекітілді.

1929 Қазақтың пединститутының проректоры болып тағайындалды.

1930 15 қыркүйек. Кінәсіз қамауға алынып, 19 ай түрмеге жабылды.

1932 20 сәуір. Қазақстандағы ОГПУ үштігінің шешімімен бес жыл концлагерге қамауға алыну жөнінде үкім шығарылып, кейін ол үкім Воронеж қаласына жер аударылумен ауыстырылды.

1932–1934 Воронеж қаласындағы Орталық қаратопырақты облыстық денсаулық сақтау бөлімінің Денсаулық сақтау және гигиена институтында бөлім (ОЗФ и П) меңгерушісі.

– **сәуір.** Воронеж қалалық балаларды емдеу-профилактикалық амбулаториясы меңгерушісінің орынбасары.

1934 Воронеж қаласының Орталық ауданының учаске дәрігері.

– ЮВЖД санучаскесінің санитарлық дәрігер-эпидемиологы.

1934–1938 Аудандық денсаулық сақтау бөлімінің балалар бақшасында дәрігер; пионер лагерінде дәрігер болды (қызы Сәуленің естелігінен).

1938 Қайтадан тұтқынға алынып, Алматыға әкелінді.

1939 24 сәуір. Қазақ КСР Ішкі істер халық комиссариатының әскери трибуналы үкімімен ату жазасына кесілді.

1939 19 тамыз. Түрме ауруханасында өкпе туберкулезінен қайтыс болды.

1958 11 ақпан. Қазақ КСР Ішкі істер халық комиссариаты әскери трибуналының 1939 жылғы 24 сәуірдегі Халел Досмұхамедовке қатысты үкімі КСРО Жоғарғы Соты Әскери коллегиясының шешімімен жойылды (1958 жылғы 3 наурыздағы ақталғаны жөніндегі анықтамадан).

**Құрастырған Д.Е. Әбдірахимова
(Х. Досмұхамедұлының жиені)**

Қолда бар құжаттар, оның ішінде Х. Досмұхамедұлының өз қолымен толтырған “Қызмет бабы жөніндегі жалпы мағлұматтар” негізінде құрастырылды.

